

АГРАРНА ПОЛІТИКА: НОВІ ВИКЛИКИ І ВИПРОБУВАННЯ

О. М. Мозильний,
доктор економічних наук, м. Київ

Зроблено критичний аналіз результативності державної аграрної політики щодо підвищення добробуту сільських домогосподарств, розвитку кооперації малих і середніх форм аграрного підприємництва, а також стану підготовки і закріплення кваліфікованих кадрів на селі. Обґрунтовано необхідність удосконалення механізму державного регулювання аграрної сфери із зазначених питань з метою підвищення її конкурентоспроможності в умовах лібералізації агропродовольчих ринків.

There was made critical analysis of the efficiency of state agricultural policy aimed at welfare improvement for rural households, development of cooperation for small and medium forms of agricultural businesses and also status of training and securing qualified personnel in rural area. Substantiated need for improvement of mechanism of state regulation of agricultural sphere for the abovementioned issues in order to improve its competitiveness under liberalization of agricultural and food markets.

ВСТУП

Україна з 16 травня 2008 р. стала повноправним 152-м членом Світової організації торгівлі, взявши на себе зобов'язання щодо узгодженого рівня щорічної сукупної внутрішньої підтримки сільського господарства, який становить 3,043 млрд грн., знизити середній митний тариф на продукцію галузі з 13,84% до 10,66% (у 2005 р. дорівнював 20,9%), не застосовувати експортних субсидій, відмовитися від нульової ставки ЦДВ для українських виробників молока і м'яса, а також створити відповідні умови для здійснення контролю за якістю продовольчої сировини і харчових продуктів. Взаємн Світове економічне співтовариство надає Україні можливість нарешті реалізувати свій виробничий та природно-ресурсний потенціал, який поки що використовується на третину, і зайняти провідні позиції на агропродовольчому ринку.

Отже, розвиток вітчизняного аграрного сектора і правила його регулювання стають все більш уніфікованими, диктуються як кон'юнктурними, так і постійно діючими зовнішніми факторами. Серед них — глобальна тенденція зростання попиту на харчові продукти (особливо тваринного походження), альтернативне використання сільськогосподарської сировини, підвищення на порядок вартості аграрних активів, поширення генетично модифікованих культур, зміна клімату та інші. Звідси випливає, що національні торговельно-економічні пріоритети мають бути гармонізовані з характером глобальних змін, які відбуваються на світовому агропродовольчому ринку.

Мета статті — обґрунтування необхідності нових підходів до роз-

в'язання застарілих проблем села в контексті наявних і майбутніх викликів завдяки опануванню категоріями нового курсу глобальної аграрної економіки та розробленню рекомендацій щодо сталого розвитку аграрної сфери. На всіх рівнях державного управління бажано позбутися стереотипу, що сільське господарство і далі може бути донором національної економіки, виконувати функцію її сировинного придатка та постачальника продовольства за доступними і стабільними цінами.

Гіпотезою є припущення, що збереження існуючих методів державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію і соціально значущі харчові продукти за необмеженого за необмеженого їх підвищення енергоносії, добрива, засоби захисту рослин та інші види ресурсів в умовах лібералізації зовнішньоторговельних режимів призведе до привласнення доданої вартості та земельної ренти, створеної в аграрному секторі, транснаціональними компаніями. Ця тема не нова, проте з набуттям Україною повноправного членства в СОТ галузь сільського господарства стає особливо вразливою внаслідок незавершеності структурних реформ, існуючих цінових диспропорцій, відсутності необхідного набору інструментів для збалансування попиту і пропозиції на внутрішньому аграрному ринку та гарантування продовольчої безпеки держави. Важливо при цьому не сповідувати гасло "мета виправдує засоби", а досягати її, не руйнуючи конкурентного середовища, не заганняючи в тінь посередницькі структури, тобто діяти у відповідності до

міжнародних правил і процедур.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Автори доповіді "Світові перспективи урбанізації — 2007" стверджують, що до кінця 2008 року вперше в історії людства половина всього населення планети житиме в містах і далі ця кількість збільшуватиметься в результаті переселення сільських жителів і/або перетворення сільських районів на міські [1]. Отже, сьгоднішні соціально-економічні проблеми українського села — це до певної міри типове явище глобального масштабу, яке має незворотний характер. А ті, хто з високих трибун закликає рятувати село традиційними методами, — чим раз більшими бюджетними видатками за існуючими механізмами дещо лукавлять, розраховуючи на політичну ренту і поповнення партійних кас.

Незважаючи на ілюзорність значеного уповноважені суб'єкти аграрної політики у міру загострення суспільно-політичної ситуації, з настирливістю, вартою більш виваженого застосування, ставлять за мету досягти рівності між містом і селом у матеріальному добробуті громадян та інших соціальних складниках. Наслідкуванням ідей утопічного соціалізму у цій сфері простежується і в текстах майже усіх партійних програм різної орієнтації та в низці законодавчих актів. Про реальний стан справ без перебільшення обізнані всі, хто живе в цій державі.

За період ринкових трансформацій аграрного сектора економіки здійснено радикальні структурні зрушення у відносинах власності, серцевиною яких є власність на землю. Завдяки земельній реформі в Україні розпайовано 27,5 млн га, або 70% сільськогосподарських угідь, серед 6,8 млн селян, які набули це право. Питома вага господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства зросла удвічі — з 30,6% у 1990 р. до 60,5% у 2007 р. Водночас до критичної межі заострилась проблема бідності селян — власників основного національного багатства. За оцінками експертів, 40% мешканців сільської місцевості не можуть забезпечити себе найнеобхіднішим. На їх думку, парадокс української моделі бідності полягає в тому, що вона існує в умовах розвинутої промисловості, кваліфікованої робочої сили і порівняно низького рівня безробіття [2]. Все більше занепадає соціально-побутова та інженерна інфраструктури, наростає тенденція зниження демографічно-відтворюваного і трудового потенціалу села. Частина жителів, так і не дочекавшись соціальної справедливості, покинула село. Кількість сільського населення за 1990—2007 рр. зменшилась на 2,3 млн осіб, причому у 2003—2007 роках ці темпи майже подвоїлись. Починаючи з 2002 р., за даними Держкомстату України, спостерігається негативне сальдо міграції сільського населення, яке сумарно за останні шість років стано-

виль понад 200 тис. осіб, із них дві третини — це особи працездатного віку [3]. Майже 300 сільських населених пунктів припинили існування і взагалі зняті з обліку.

Доповнює загрозливі явища щодо подальшого існування сільського способу життя нелегальна трудова міграція, яка вже стала серйозним викликом для держави. На нього і сьогодні не знайдено адекватної відповіді. Міжнародна організація міграції в Україні інформує про те, що майже 3 млн наших громадян працюють за кордоном, із них 1 млн — у Росії, 2 млн — у Польщі, Чехії, Італії, Португалії, Угорщині, Греції, Словаччині та Білорусі. Серед трудових мігрантів найбільше жителів сільських районів і мешканців сіл [4].

Основною причиною зазначених негативних явищ є критично низький рівень доходів найманих працівників аграрних підприємств. За 2007 р. він був майже удвічі менший, ніж в середньому по галузях економіки — 733,3 грн. проти 1351 гривень. Понад 30% штатного персоналу отримують заробітну плату нижчу за мінімальну, але далеко не всі, оскільки на початок 2008 р. зарборгованість з її виплати на підприємствах аграрної сфери становила 130,5 млн гривень, в тому числі в сільському господарстві — 97,9 млн гривень [5, с. 29]. Загострює ситуацію неістотна диверсифікація джерел доходів селян, особливо за рахунок прибутків від самозайнятості, у тому числі альтернативними (неаграрними) видами діяльності. Аналіз показників сукупних ресурсів сільських домогосподарств (ДГ) свідчить про тенденцію до збільшення розриву між містом і селом (табл. 1).

Якщо у 2003 р. порівняно з 2000 р. розмах варіації індексу сукупних ресурсів не на користь селян, становив 23,9 пункта, то у 2007 р. проти 2006 р. він збільшився до 121,9, або в 1,5 раза. Майже така ж динаміка спостерігається за складовими сукупних ресурсів — "грошовими доходами" і тими, що віднесені до категорії "інших доходів". Заради об'єктивності варто зазначити, що за аналізований період абсолютні значення "негрошових доходів" сільських ДГ мають вищі темпи приросту порівняно з міськими, хоча вже сьогодні і особливо в перспективі вони все менше впливатимуть на добробут населення, оскільки і в місті, і в селі питома вага вартості спожитої продукції, отриманої з особистих підсобних господарств та від самозаготівель, у сукупних ресурсах зменшилася в 5,7 і 3,4 раза відповідно.

Підтвердженням негативних наслідків державної політики щодо створення однакових умов і якості життя населення незалежно від місця проживання є зростаюча різниця за показником середньодушових грошових витрат, нижчих за прожитковий мінімум, з 10,7 у 2000 р. до 26,0 за підсумками 2006 року. Фактично дві третини сільських ДГ за межею бідності. Навіть з поправкою на те, що

люди зазвичай не такі бідні, як прибідаються, за європейськими стандартами життєвий рівень сільського населення є злидненным. У третьому кварталі 2007 р. ситуація дещо поліпшилась, але робити оптимістичні висновки ще зарано з огляду на те, що загальний показник прожиткового мінімуму у четввертому кварталі минулого року зріс з 525 до 532 гривень.

Частково причини погіршення соціально-економічного стану селян знаходимо в результаті аналізу структурних змін у сільських домогосподарствах та їх майновому розшаруванні на багатих і бідних, яке випереджає міські. Співвідношення 10% найбільш та найменш забезпеченого населення за грошовими і загальними доходами (децильний коефіцієнт фондів) становить у сільській місцевості відповідно — 6,4 і 5,6 раза, у міській — 6,3 і 5,9 раза. Маємо також зважувати, що середній грошовий дохід на одну особу у цих групах неоднаковий: у селі — 1368,25 грн. і 212,29 грн., у місті — 1927,19 грн. і 303,99 грн., тобто різниця становить 558,94 і 91,7 грн. відповідно [6, с. 124—125]. Зуважимо, що мова не йде про доходи крайніх соціальних груп, де ця різниця за різними експертними оцінками коливається в межах від 18 до 20 раз. Це підтверджує неформованість так званого середнього класу і невиважену соціально-економічну політику держави. У розвинених країнах завдяки податково-трансфертному перерозподілу первинних доходів серед населення здійснюється вирівнювання кінцевих доходів верхнього і нижнього децилів: у США з 15,7 до 5,5 раза, Великобританії — з 13,6 до 4,1 раза, Гер-

манії — з 6,9 до 3,7 раза, а в Швеції ця різниця становить всього 2,7 раза [7, с. 79—80].

За даними вибіркового обстеження сільськогосподарської діяльності ДГ сільської місцевості, проведеного у травні 2007 р. Держкомстатом України, лише 12,3% — мають сільськогосподарську техніку, 64,1% — володіють господарськими спорудами і приміщеннями для зберігання врожаю, 54,9% — використовують мінеральні добрива, 25,4% — районовані сорти і 52,5% — користуються послугами ветеринарної служби. Порівняно новим явищем постреформеного періоду у соціально-трудовах відносинах на селі стало залучення майже кожним шостим ДГ найманих працівників на постійних умовах, для сезонних робіт чи разово [8, с. 19—21].

Як свідчать дані табл. 2, за період 2000—2007 років загальна кількість ДГ майже незмінна, але намітилися значкові структурні зрушення щодо зменшення тих, що утримують худобу та птицю. За період з 2003 по 2008 рр. поголів'я великої рогатої худоби зменшилось з 4914,6 тис. до 3880,8 тис., або на 21%. Найбільш помітні зміни відбулися в розподілі ДГ за площею земельних угідь: якщо до 2000 р. усі мали в розпорядженні до 2 га, з них до 50 соток — 62,7%, то в 2007 р. від 2,1 га до 10 га мали 30,7%, а 10 га і більше — 6,6% або 355,2 тисячі. Середня площа землі в розрахунку на одне ДГ за аналізований період зростає в 3,8 раза.

Логічно на цьому тлі виглядає значне зменшення кількості ДГ, які використовують земельні ділянки лише для власних потреб, адже 73,9% здають їх

Таблиця 1. Показники сукупних ресурсів домогосподарств, в середньому за місяць на одне домогосподарство, гривень

Показник	2000 р.		2003 р.		2006 р.		2007 р. (за III кв.)	
	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село
Всього сукупних ресурсів	406,8	458,4	717,5	689,7	1663,8	1496,5	2252,7	1979,8
Індекс	100	100	176,4	150,5	409,0	326,5	553,8	431,9
Розмах варіації	-	-	25,9	-	82,5	-	121,9	-
Грошові доходи	306,4	243,3	618,4	481,7	1512,4	1188,9	2043,3	1676,9
Індекс	100	100	201,8	194,8	493,6	480,7	666,9	678,1
Розмах варіації	-	-	7	-	12,9	-	11,2	-
Частка оплати праці в грошових доходах, %	46,6	18,7	54,5	23,9	55,8	30,3	55,8	32,4
Негрошові доходи	74,1	188,5	66,8	182,9	56,6	219,1	87,1	237,1
Індекс	100	100	90,1	97,0	76,4	116,2	117,5	125,8
Частка вартості спожитої продукції в сукупних ресурсах, %	8,0	34,9	3,4	22,8	2,0	13,9	1,4	10,3
Інші доходи	26,3	22,6	32,3	25,1	94,8	88,5	122,3	65,8
Індекс	100	100	122,8	111,1	360,5	352,6	465,0	291,1
Розмах варіації	-	-	11,7	-	7,9	-	173,9	-
Частка населення із середньодушовими грошовими витратами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, %*	80,9	91,6	78,1	93,7	50,9	76,9	27,2	46,3
Розмах варіації	10,7	-	15,6	-	26,0	-	19,1	-

* у IV кварталі 2000 р. — 270,1 грн., 2003 р. — 342 грн., 2006 р. — 472 грн., 2007 р. — 525 гривень.

Джерело: Статистичний збірник Держкомстату України "Витрати і доходи домогосподарств України" за 2001, 2003 і 2007 (III кв.).

в оренду. Причому середня площа таких ділянок досягла максимуму в 2004 р. (6,33 га), а три роки поспіль зменшується. Це пояснюється тим, що все більше селян з різних причин, у тому числі через низьку орендну плату¹, розривають угоди і намагаються обробляти землю самостійно, або в обхід мораторію на продаж землі відчужують її в інший спосіб. Тривала ситуація невизначеності з економічним обігом земель, коли держава ніби дала землю селянам, але не випустила її з рук, стала вже гальмівним чинником на шляху конкурентного розвитку аграрного сектора і поліпшення добробуту громадян, до того ж 53% орендодавців — це селяни пенсійного віку.

Однією з причин низького матеріального добробуту сільських ДГ є недостатній рівень розвитку соціального капіталу на селі. Майже у 14 тис. населених пунктів або у кожному другому відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності [10, 19 — 21]. Це — в середньому по Україні, а в Харківській області таких населених пунктів 62%, у Львівській і Полтавській областях відповідно — 58% і 56%. Звідси станом на початок 2008 р. 345,8 тис., або 53,8% безробітних, які перебували на обліку в Державній службі зайнятості проживають у сільській місцевості. Недостатньою є чисельність різноманітних самоврядних організацій, у тому числі обслуговуючих кооперативів і кредитних

спілок, створених особистими селянськими і фермерськими господарствами, без яких вони приречені на банкрутство в умовах членства України в СОТ та майбутньої зони вільної торгівлі з Євросоюзом.

Популярний вислів про причини нашої бідності спадає на думку, коли аналізуєш чинники доволі кволого розвитку кооперативного руху на селі. Маємо визнати, що незважаючи на, здавалось би, наявність усіх необхідних об'єктивних і суб'єктивних передумов для його розвитку, він не відповідає потребам аграрної економіки. Дані табл. 3. свідчить, що за період 1990—2007 рр. кількість господарюючих суб'єктів зросла в 4,3 раза. Нині маємо великі, середні та малі агроформування, які дотримуються в своїй діяльності засад ринкової економіки. Заявили про свою присутність на аграрному ринку фермери, господарські товариства різних видів і приватні підприємства. Чисельність організацій колективної форми власності (КСП) зменшилась з 8,8 тис. у 1990 р. до 1,2 тис. у 2007 р., а в загальній структурі підприємств відповідно з 65,7% до 2,2%. Ще більших змін зазнав сектор державних підприємств, оскільки їх кількість зменшилась до 516 одиниць, або у 8,8 раза, а площа сільськогосподарських угідь становить лише 510,9 тис. га (2,5%), і ця тенденція збережеться й надалі. Як це стимулювало

кооперативну поведінку сільськогосподарських товаровиробників?

За даними моніторингу Мінагрополітики України, на початок 2008 р. кількість СОК зменшилась проти 2005 р. на 147 юридичних осіб, або на 13%. У розрахунку на 100 господарюючих суб'єктів у сільському господарстві припадає 1,7 СОК, з них 0,7 — багатofункціональних, 0,5 — сервісних та 0,2 — заготівельно-збутових (у країнах-членах Євросоюзу кожен фермер, як правило, є одночасно членом 5—6 спеціалізованих кооперативів). Унаслідок відсутності кооперативної мережі у 2007 р. сільськогосподарські підприємства через "власні магазини, ларки і палатки" та "за іншими каналами" реалізували відповідно зернових — 8,7% і 72,3%, олійних культур — 7,6% і 87,2%, худоби та птиці — 7,8% і 55,1, а молока і молочних продуктів — лише 2,1% і 6,7%. І це незважаючи на вищі ціни реалізації, які пропонували переробні підприємства, від 4% (худоба і птиця) до 22% (молоко і молокопродукти) [10, с. 3—4].

Така ж ситуація і з кредитними спілками. У структурі їх кредитного портфеля позики для фермерських і особистих селянських господарств займають менше 3%. У розрахунку на одну депозитно-кредитну інституцію в Україні припадає 288 тис. осіб (у зоні обігу євро цей показник дорівнює 30 тис., а в Польщі — 59 тис., яка має близько 600 кооперативних банків).

Передбачався ренесанс кооперативної ідеї, що новоутворені підприємства усіх форм власності і господарювання скористаються довгоочікуваною свободою при виборі партнерів на взаємовигідних кооперативних принципах. Проте ця суто теоретична конструкція не витримала конкуренції з тінювими схемами ведення аграрного бізнесу. За офіційними даними Мінекономіки України, серед усіх галузей економіки найбільша частка тінювого обігу припадає на сільське господарство — 49% від виробленого ВВП (за 2007 р. вона виросла на 7%) [11, с. 7]. Отже, логічно припустити, що регуляторні заходи держави вживаються з використанням недостовірних балансів попиту та пропонування соціально значимих харчових продуктів наосліп, а це ще більше дестабілізує кон'юнктуру аграрного ринку і гальмує створення дійсно конкурентного середовища. І це за умови щорічного збільшення прямих дотацій товаровиробникам, непрямої підтримки за рахунок спеціальних режимів оподаткування та надання допомоги товаровиробникам через різноманітні бюджетні програми і заходи. У 2008 р. на зазначені цілі заплановано видатки та кредити в обсязі 13,1 млрд грн., із них майже 7 млрд грн. із загального та спеціального фондів на підтримку підприємств за 36 бюджетними програмами, що більше проти минулого року на 53,5%.

Затягування інкубаційного періоду розвитку аграрних підприємств на рин-

Таблиця 2. Характеристика сільських домогосподарств за період 2000—2007 рр.

Показник	Роки					2007 р. до 2000 р.
	2000	2002	2004	2006	2007	
Кількість ДГ	5508	5506	5560	5430	5382	97,7%
із них утримують худобу, птицю, бджіл, %	86,6	85,9	85,1	82,9	82,1	-4,5 в.п.
мають земельні ділянки, %	97,7	98,7	98,7	98,6	98,9	+1,2 в.п.
Розподіл ДГ за площею земельних угідь, %						
до 50 соток	62,7	39,7	39,6	35,3	36,7	-26 в.п.
50,1 – 2 га	37,3*	60,3*	26,8	25,0	26,0	-11,3 в.п.
2,1 – 10 га	-	-	26,3	32,5	30,7	-
10 га і більше	-	-	7,3	7,2	6,6	-
Середня площа землі, га	0,76	2,01	2,93	3,11	2,92	3,8 р.б.
Розподіл земель за напрямом використання, %						
вироснування продукції лише для власних потреб	42,2	13,0	14,7	12,9	14,0	-28,2 в.п.
вироснування продукції для власних потреб і продажу	21,7	4,9	11,3	11,3	10,6	+11,1 в.п.
здається в оренду	30,6	81,2	71,0	74,1	73,9	+43,3 в.п.
інше	5,5	0,9	3,0	1,7	1,5	+4 в.п.
Середня площа земельної ділянки, що здається в оренду, га	4,79	5,72	6,33	6,08	5,91	123,4%

*51 сотка і більше одного гектара.

Джерело: Статистичний збірник України "Соціально-демографічні характеристики домогосподарств" за 2000, 2002, 2004, 2006 і 2007 роки та власні розрахунки.

¹За інформацією Держкомзему України, у 2007 році середній розмір орендної плати за 1 га земельної частки (паю) становив 140,4 грн. з різницею між регіонами від 96,9 гривень (Рівненська область) до 189,6 гривень (Черкаська область). Із загальної суми орендної плати розрахунки у грошовій формі становлять 18,8%, сільськогосподарською продукцією — 76,5%, решту — послугами. Заборгованість орендарів перед селянами за 2001—2006 рр. становить 410,1 млн грн, або в середньому майже 80 грн. за один земельний пай(частку).

Таблиця 3. Кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві за організаційно-правовими формами

Організаційно-правові форми господарювання	Роки						2006 р. у % до 1990 р.
	1990		2007 (на 1 липня)		Площа сільгоспугідь		
	всього тис. од.	у %	всього тис. од.	у %	всього тис. га	у %	
Всього	13427	100	58387	100	20491	100	434,8
Господарські товариства	—	—	7428	12,7	9370,2	45,7	—
Приватні підприємства	—	—	4229	7,2	3518,2	17,2	—
Виробничі кооперативи*	8820	65,7	1226	2,2	1415,0	6,9	13,9
Фермерські господарства	82	0,6	43475	74,5	4190,9	20,5	530 р. б.
Державні підприємства	4525	33,7	360	0,6	510,9	2,5	7,9
Інші**	—	—	1633	2,8	1485,5	7,2	—

*колективні сільськогосподарські підприємства та інші підприємства колективної форми власності, **дочірні підприємства, філії, відділи, міжгосподарські об'єднання та інші.

Упорядковано за джерелом: Держкомстат України "Сільське господарство України" за 1990 рік і попередні дані за 2007 рік.

кових засадах та поширення в їх середовищі опортуністичної поведінки частково можна пояснити сильними неформальними інституціями (звичаєві правила — закон як дишло..., бюрократичні традиції господарювання, недостатньо розвинена культура бізнесових взаємин, закорінена в ментальності недовіра до партнерів, неоднозначний вплив соціуму тощо). Справа в тому, що в умовах тривалої невизначеності держави з питань функцій кооперативних підприємств і організацій та м'якості кооперативного руху значно посилюється роль неформальних відносин як серед фізичних, так і юридичних осіб. Оскільки в перехідних умовах централізовано-плановий механізм регулювання господарської діяльності уже зруйновано, а весь інструментарій регулювання з арбітражною присутністю держави (там і тоді, коли проблемою для споживачів стає кооперативний або приватний егоїзм) ще на стадії становлення, то економічні агенти узгоджують свої інтереси переважно неформальними доповненнями до квазі-ринкових правил гри. Незважаючи на те, що підприємства несуть при цьому значні трансакційні витрати, система в цілому продовжує функціонувати, підживлюючись бюджетними преференціями. Саме успадковані нефор-

мальні інституції ніби пролонгують дію застарілих стереотипів економічного мислення і поведінки суб'єктів господарювання та призводять до непередбачуваних наслідків у сфері державного регулювання кооперативних відносин.

За хрестоматійними істинами управлінської науки, вихід із кооперативної невизначеності має демонструвати нове покоління керівників і спеціалістів галузі, не обтяжених застарілими знаннями та досвідом роботи в умовах транзитивної економіки. Доведено міжнародною практикою, що конкурентоспроможність товарів, робіт і послуг на внутрішньому і зовнішньому ринках, в кінцевому підсумку, зводиться до конкуренції у сфері підготовки фахівців та організації інноваційних підходів з розстановки і використання кадрів.

Проголошуючи правильні в цілому, тези про необхідність розширеного відтворення людського капіталу на селі, підвищення соціального тону місцевих громад, про настання ери економіки знань та спрямовуючи значні бюджетні кошти на ці потреби, маємо, на жаль, негативний результат — постійне погіршення якісних і кількісних показників щодо забезпеченості галузі кваліфікованими кадрами керівників, спеціалістів та

працівників робітничих професій.

За період з 1995 по 2007 рр. в результаті трансформації організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві кількість керівників і спеціалістів скоротилась у 2,1 раза (табл. 5). Стурбованість викликає не це, а негативні тенденції щодо зменшення частки молоді віком до 30 років (на 4,1 відсоткових пункти) та старінням цієї категорії працівників на 11 пунктів. Щодо освітнього рівня, то маємо позитивні зміни, а саме — питома вага працівників з вищою освітою зросла з 32,5% до 44,6%, звідси спостерігається природне скорочення частки керівників і спеціалістів галузі з середньою спеціальною освітою.

За даними Мінагрополітики України, у 2007 р. штатним розписом передбачено 178,6 тис. керівників і спеціалістів, а фактично працювало 171,6 тис., тобто 7 тис. або 4% посад були вакантними. Водночас аграрні вищі навчальні заклади I—IV рівня акредитації щороку випускають майже 50 тис. спеціалістів, із них понад третину отримують направлення в сільське господарство. Гіпотетично на ці вакансії щороку міг би бути конкурс не менше двох — трьох осіб, але проблема в тому, що кожний четвертий випускник не стає до роботи, а половина з числа тих, хто призначається на посади, звільняється протягом першого року. Показовим є такий приклад: за три роки від заснування 1000 академічних стипендій Президента України [12] для студентів вищих аграрних навчальних закладів нею не скористався жоден випускник. Однією з причин є те, що за умовами призначення такої стипендії потрібно відпрацювати в сільській місцевості не менше п'яти років.

Внаслідок безадресної підготовки молодих спеціалістів для інших галузей, а то й економік інших держав, низької заробітної плати, відсутності належних умов праці, відпочинку та проживання в сільській місцевості станом на 1 січня 2007 року в сільському господарстві і пов'язаних з ним послугах повну вищу освіту мали лише 8,4% працівників, а неповну та базову вищу освіту 14,2%, або відповідно в 3,2 і 1,7 раза менше порівняно з економікою в цілому. Не краща ситуація у сфері підготовки і підвищення кваліфікації кадрів сільських професій. За 2004 — 2006 рр. в середньому за рік нові професії освоїли 7,5 тис. осіб, або менше 1% облікової кількості штатних працівників, а підвищили кваліфікацію за цей же період 1,5% проти відповідно 2,6% і 8,6 в усіх галузях економіки [13, с. 69, 89].

ВИСНОВКИ

Під час формування та в ході реалізації аграрної політики слід вирватися з полону збанкрутілої економічної парадигми щодо катастрофічного стану і безраднісних перспектив українського села. Як свого часу перехід від застосування рала до плужного обробітку ґрунту зруйнував общинний уклад

Таблиця 4. Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, напрями та масштаби їх діяльності станом на початок року, одиниць

Види кооперативів	Роки				2008 до 2002, %
	2002	2004	2005	2008	
Всього	688	1055	1127	980*	142,4
в тому числі:					
заготівельно-збутові	149	170	162	138	93
переробні	34	70	73	61	179
сервісні	224	324	360	275	123
багатофункціональні	267	424	446	437	164
постачальницькі	-	21	19	24	-
інші	14	46	67	45	321

*Із них сільські — 692 (71%), районні — 273 (28%), міжрайонні — 15 (1%).
Джерело: розраховано за даними моніторингу Мінагрополітики України.

Таблиця 5. Віковий склад та освітній рівень керівників і спеціалістів, зайнятих у сільському господарстві, станом на 1 січня

Роки	Всього працівників	в тому числі			мають освіту	
		мають вік	мають освіту	мають освіту	вищу	середню спеціальну
		До 30 років	50 років і старше	з них жінок і чоловіків пенсійного віку		
1995	369996	58977 (15,9%)	86911 (23,5%)	19388 (5,2%)	120103 (32,5%)	201620 (54,5%)
2004	234622	29117 (12,4%)	69585 (29,6%)	16048 (6,8%)	90473 (38,6%)	117188 (49,9)
2007	171610	20252 (11,8%)	59191 (34,5%)	11299 (6,6%)	76530 (44,6%)	70528 (41,1%)
2007 р. +,- до 1995 р.	- 198386	- 4,1 в. п.	+ 11 в. п.	+1,4 в. п.	+12,1 в. п.	- 13,4 в. п.

Джерело: дані Мінагрополітики.

життя і обезземелив селян, так і новітні технології в сільському господарстві, підвищивши в кілька разів продуктивність праці, залишають не більше 3—5% безпосередньо зайнятих у цій галузі². Маємо усвідомити, що науково-технічний поступ щодо аграрного виробництва не зупиниться на кордонах України, яка незалежно від політичної волі держави є органічною складовою глобальних інтеграційних процесів в усіх сферах суспільних відносин.

Аграрний сектор має історичний шанс реалізувати врешті-решт свої порівняльні і конкурентні переваги не за рахунок нещадної експлуатації селян, ставши каталізатором динамічного зміцнення економіки держави в цілому, адже приріст ВВП, досягнутий за рахунок сільського господарства, ефективніше сприятиме усуненню бідності населення порівняно з іншими галузями. Крім того, у світі продовольство з кожним роком стає все більш важливим стратегічним ресурсом і зрівнюється з енергоносіями.

Для реалізації зазначеної мети необхідно вирішити низку першочергових конкретних завдань, використовуючи інноваційні засади, а саме:

— надати сільській території статус території пріоритетного розвитку, до 2010 р. удвічі збільшивши питому вагу бюджетних коштів, призначених для аграрної сфери за програмами "зеленого скриньки" (2007 р. — 25%), що спрямовуються на забезпечення переважно суспільних потреб сільської громади;

— додатково передбачати інтелектуальні, матеріально-технічні і фінансові ресурси на розбудову життєзабезпечуючої інфраструктури тих суб'єктів поселенської мережі, які вже довели свою територіальну конкурентоспроможність, мають високі

показники розвитку соціального і людського капіталу, здатного адаптуватися до мінливих внутрішніх і зовнішніх ризиків, особливо щодо прибуткової зайнятості в галузі сільського господарства та створення високооплачуваних неаграрних робочих місць у сільській місцевості;

— поступово змістити акцент державних програм на сам процес становлення, розвитку і функціонування об'єднань особистих селянських і фермерських господарств за економічними інтересами з різними організаційно-правовими формами, концентрацію сільськогосподарського виробництва, інтеграцію та спеціалізацію малих і середніх підприємств з метою створення повноцінного кооперативного сегмента внутрішнього аграрного ринку в усіх без винятку ланках — від поля (тваринницької ферми) до столу споживача³. Причому на всіх рівнях (від місцевого до загальнонаціонального), цей сегмент має бути безпосередньо підконтрольний товаровиробникам і становити не менше третини всього ринкового обігу аграрної сировини і продовольства;

— "вичавити" нарешті з аграрного ринку тіньові схеми товарно-грошового обігу шляхом надання державою відчутних конкурентних переваг через цільові бюджетні програми та інші стимулюючі заходи тим суб'єктам господарювання, які здійснюють господарську діяльність прозоро виключно через банки та інші фінансово-розрахункові установи, порівняно з тими структурами, які досі послуговуються позабалансовими, або "сірими" схемами;

— повернутися до реалізації ідеї 80-х років минулого століття, коли на замовлення місцевих органів виконавчої влади в сільську місцевість направ-

лялися колективи молодих фахівців, сформовані з випускників вузів (аграрники, медики, вчителі, будівельники, працівники культури, спорту та інших професій), з наданням їм фінансової гарантії щодо забезпечення в перший же рік земельною ділянкою, житлом з присадибними будівлями і всім необхідним для повноцінного життя і відпочинку на паритетних засадах з місцевого і державного бюджету та/або іпотечного кредитування на пільгових умовах.

Вкрай необхідними є дослідження з питань сталого сільського розвитку, конкурентоспроможності малих і середніх форм аграрного бізнесу, діяльності агрохолдингів, органічного сільського господарства, диверсифікації джерел доходів сільських домогосподарств, ринку праці і зайнятості в сільській місцевості, а також інші, які сприятимуть уповільненню процесу занепаду сільської території.

Література:

1. Велике переселення народів // Дзеркало тижня, 5 квітня 2008 р.
2. Самые бедные в Украине — селяне // Аналітико-дорадчий центр ПРООН // www.un.org.ua/brc
3. Міграція населення України. Держкомстат України // Статистичний бюлетень за аналізовані роки.
4. Заробітчан близько трьох мільйонів // Дзеркало тижня, 22 березня 2008 року.
5. Моніторинг економічного і соціального розвитку підприємств і організацій АПК за січень 2008 рік // Мінагрополітики України. К.: 2008. — С. 29.
6. Витрати і ресурси домогосподарств України у III кварталі 2007 року // Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2008. — С. 124—125.
7. Г. Вольнський. О соціальної диференціації населення // Економіка України. — 2008. — № 2. — С. 79—80.
8. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2007 році // Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 19, 20, 21.
9. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2007 році // Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2007, — С. 19, 20, 21.
10. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2007 рік // Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2008. — С. 3, 4.
11. Хозяйственный кодекс отменяют? // Деловая столица. — 2008. — № 13/359. — С. 7.
12. Указ Президента України від 23 січня 2006 року № 59 "Про академічні стипендії Президента України для студентів вищих аграрних навчальних закладів" // Офіційний вісник України, 2006. — № 4, ст. 152.
13. Праця України 2006. — Статистичний збірник // К.: Держкомстат України, 2007. — С. 69, 89.

²За даними Держкомстату України в 2007 р. середньооблікова кількість найманих працівників на підприємствах сільського господарства та пов'язаних з ним послуг (без урахування малих підприємств та фізичних осіб - підприємців) становила 778,2 тис. осіб проти 4881 тис. у 1990 р., тобто за 17 років скоротилася у 6,3 раза, а частка у загальній кількості працюючих в економіці країни склала відповідно 6,8% і 20%.

³У Польщі з метою об'єднання дрібних товаровиробників у групи і підтримки їх спільної діяльності на період 2007—2013 рр. передбачено кошти в сумі 140 млн. євро, з них за рахунок бюджету Євросоюзу — 105 млн. євро (75%) / Крисанов Д.Ф., Удова Л.О. Концентрація товарного виробництва у господарствах населення: проблеми і перспективи // Агросвіт. — 2008. — №4. — С. 16—17.